

שיעור יג

ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח

(פסחים לט ע"א)

- א. מיני המרור
- ב. רמב"ם: חמישה מיני מרור, ואין עדיפות לחסה
- ג. עדיפות לאכול חסה כמרור, גם אם איננה מרה

א. מיני המרור

במשנה (לט ע"א) נאמר:

ואלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחזרת, בתמכא ובהרחבינא ובעולשין ובמרור.

בגמרא הוסבר מהו כל מין:

חזרת - חסא. עולשין - הינדבי. תמכא, אמר רבה בר בר חנה: תמכתא שמה. הרחבינא, אמר רבי שמעון בן לקיש: אצותא דדיקלא. ובמרור - מרירתא.

רש"י זיהא את מיני הירקות הללו. על חסא כתב "ליטוגא", וכוונתו לירק החסה המוכר לנו.¹ על מרור כתב שהכוונה היא "פופרץ". מכאן שמרור הוא גם שם של ירק מסוים, אם כי הוא גם שם תואר כללי לירקות המרים, כדברי רש"י (שמות יב, ח): "על מרורים - כל עשב מר נקרא מרור".

בירושלמי (ב, ה) הובאו הדברים באופן שונה:

ואלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחזרת, בתמכא ובהרחבינא ובעולשין ובמרור...

גמרא. בחזרת - חסין. בעולשין - טרוקסימון. ובתמכה - גנגידין. בהרחבינה - רבי יוסי בר' בון אמר רבי יסי: חלי. ובמרור - ירק מר ופניו מכסיפין ויש לו שרף.

1 החזרת נזכרה פעמים מספר בדברי תנאים, והכוונה היא אכן לחסה. במשנה: כלאים א, ב; עבודה זרה ג, ח; עוקצין א, ב; עוקצין ב, ז. בתוספתא: תרומות ד, ה; שבת יא, ח; יומא ד, ג; גיטין ב, ג; זבים ה, ט; עוקצין א, א.

בתוספתא (ב, כא) נזכרו מינים נוספים:

ר' יהודה בן בתירה אומר: יוצאין בחזרת ובחרול.
ר' ישמעאל בי ר' יוחנן בן ברוקה אומר: כל שיש לו סרף אין יוצאין בו.
ר' יהודה אומר: כל שמכסיף יוצאין בו.

במדרש ההלכה (מכילתא דרשב"י, שמות יב, ח) נזכרו גם כן מינים נוספים, וריבוי המינים למרור נסמך על הפסוק:

"על מצות ומרורים" ריבה כאן מרורים הרבה: החזרת, והעלשין, ותמכה, וחרחבינה, ומרור.
ר' יהודה אומר: אף חורולין וחזרת גלין.
ר' אלעאי אומר משום ר' אליעזר: אף העירקבילין, וחזרת על כל תלמידיו ובקשתי לי חבר ולא מצאתי.

חלק מדברי התנאים שנזכרו בתוספתא ובמכילתא נזכרו גם בסוגייתנו, ונוספו עוד:

תני בר קפרא: אלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בעולשין, ובתמכה, בחרחלין, בחרחבינין, ובחזרין.
...רב יהודה אומר: ...אף עולשי שדה, כעולשי גינה, וחזרת.
רבי מאיר אומר: אף עסוס, וטורא, ומר ירואר.
אמר ליה רבי יוסי: עסוס וטורא – אחד הוא, ומר – זה הוא ירואר.
תני דבי שמואל, אלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחזרת, בעולשין, ובתמכה, ובחרבינין, ובחרגינין, ובהרדופנין.
רבי יהודה אומר: אף חזרת יולין וחזרת גלין כיוצא בהן.
רבי אילעא אומר משום רבי אליעזר: אף ערקבלים. וחזרת על כל תלמידיו ובקשתי לי חבר, ולא מצאתי. וכשבאתי לפני רבי אליעזר בן יעקב הודה לדברי.²
רבי יהודה אומר: כל שיש לו שרף.
רבי יוחנן בן ברוקה אומר: כל שפניו מכסיפין.
אחרים אומרים: [כל] ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין.

2 דברי רבי אליעזר מופיעים במשנה (עירובין ב, ו). הרישב"א (עירובין כו ע"א) הסביר שחכמים לא הודו לר' אליעזר כי סיב "מעיקרו של דקל הוא גדל, ושרף יש לו. ומפני שאינו מין זרעים לא הודו לו. ורבי אליעזר לא בעי מרור מין זרעים דומיא דמצה".

אמר רבי יוחנן: מדברי כולן נלמד: ירק מר יש לו שרף, ופניו מכסיפין.
אמר רב הונא: הלכה כאחרים.

רש"י (ד"ה כל ירק מר וד"ה מדברי כולן) הסביר את דברי ר' יוחנן:

כל ירק מר - תרווייהו אית ליה: יש לו שרף ופניו מכסיפין, והן הן סימני מרור.

מדברי כולן - כל המפרשין שמות הירקות, כגון מתניתין ותנא דבר קפרא, ור' יהודה, ור' מאיר, ותנא דבי שמואל - מכולן למדנו שהמרור יש לו שרף, ופניו מכסיפין, שבכל הירקות הללו רואין אנו בהן הסימנין האלו.

המכנה המשותף לכל הירקות שנזכרו במשנה ובדברי התנאים והאמוראים הוא שבכל הירקות הללו יש שני סימנים: יש לו שרף ופניו מכסיפין. יש אם כן, מספר רב של ירקות מרים שניתן לאוכלם כמרור.

מין מרור נוסף נזכר בגמרא במקום אחר (סוכה יג ע"א):

ואמר רב חסדא אמר רבינא בר שילא: הני מרריתא דאגמא, אדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח.

מיתביה: אזוב, ולא אזוב יון, ולא אזוב כוחלי, ולא אזוב מדברי, ולא אזוב רומי, ולא אזוב שיש לו שם לווי!

אמר אביי: כל שנשתנה שמו קודם מתן תורה, ובאתה תורה והקפידה עליה, בידוע שיש לו שם לווי. והני לא נשתנה שמייהו קודם מתן תורה כלל.

רבא אמר: הני מרריתא סתמא שמייהו, והאי דקרי להו מרריתא דאגמא משום דמשתכח באגמא.

הגמרא הקשתה מבריייתא שבה נאמר שיש להביא אזוב למצוות פרה אדומה, רק כזה שאין לו שם לווי. אם כן, כך צריך להיות בנוגע למצוות מרור, שעליה נאמר בתורה: "על מרורים יאכלוהו" (במדבר ט, יא), ללא שם לווי, ואם כן, אין לקיים מצוות מרור ב"מרריתא דאגמא", מאחר שהיא נקראת בשם לווי, ולא מרור סתם.

אביי תירץ שמאחר ששם המרור הוא שם סתמי, הוא כולל את כל המינים. רבא

הסביר שמרריתא דאגמא זהו רק ציון למקום שבו הירק גדל, ואין זה שם לווי.³

3 העניין של שם לווי נזכר כמה פעמים בדברי רש"י בסוגייתנו: "שם לווי הוא" (ד"ה חזרת גלים), "אף על גב דיש להן שם לווי, הרי הן כעולשי גינה" (ד"ה עולשי שדה), וכן גם בד"ה אינן כלאים. ניתן להסביר שלפי דברי רבא גם עולשי שדה, זה הוא רק ציון למקום שבו העולשים גדלים. המגן אברהם סימן תעג ס"ק טו כתב: "מרור דמתניתין כולל לכל הירקות המרים, וכך כתב רש"י

ממכלול הדברים עולה שמרור זה שם תואר לירק מסוים, וגם שם תואר כללי לכל הירקות המרים שלהם הסימנים המתאימים למצוות אכילת מרור.⁴ מרור נזכר כשם תואר כללי בקושיות "מה נשתנה" (משנה י, ד), ובדברי רבן גמליאל שאומרים בליל הסדר: "כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן פסח מצה ומרור", ובמקומות נוספים בגמרא חוץ מסוגייתנו שבהם דנים בפרטי המצווה. מבין כל המינים שנזכרו במשנתנו, רק החזרת מופיע בעת שנזכרו הלכות אחרות הנוגעות למצוות מרור: "הביאו לפניו מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת הביאו לפניו מצה וחזרת" (משנה י, ג); "החזרת והמצה והפסח לילי יום טוב הראשון חובה... מעתה החזרת והמצה והפסח אינן מעכבין זה את זה" (תוספתא ב, כב); "ר' יהודה

בחומש (שמות יב, ח) 'כל עשב מר נקרא מרור'. אבל בגמ' לא משמע כן, וגם בסוכה דף י"ג איתא דאפי' מרירתא דאגמא אין יוצאין מפני שיש לו שם לוי דצריך שיהא שמו מרור בלא שם לוי. וגם בכוונת רש"י נראה לומר שהכל קרוי מרור אבל מ"מ אין יוצאין אלא באותם שנקראים בשעת מתן תורה מרור לכן אין לברך על שאר ירקות". על דברי המגן אברהם הללו העיר הראי"ה קוק, סוכה יג ע"א בהלכה ברורה: "ודברי המגן אברהם שם ס"ק טו, צריכים עיון קצת, שהביא בפשיטות שאין יוצאין במרירתא דאגמא, ובאמת הלא נראה מהסוגיה דבין לרב חסדא ובין לאביי ורבא יוצאין בה ידי חובת מרור". בנוגע למרירתא דאגמא, כתב רש"י שהכוונה ל"חזרת של אגם". על כך הקשו תוספות (שם ד"ה מרירתא): "פי' בקונטרס חזרת של אגם. ואין משמע כן בפרק כל שעה (פסחים דף לט). דאמרינן 'רבינא אשכחיה לרב אחא בריה דרבא דהוה מחזר אמריתא, אמר ליה מאי דעתין אי משום דמרירי טפי, והאנן תנן חזרת'. אלמא אין זה חזרת אלא מין אחר הוא ששמו מרירתא, ויש ממנו שמגדל באגם ושורש שלו נקרא תיעה בפרק אלו טרפות (חולין דף נט. ושם) מאי תיעה עיקרא דמרירתא". לדברינו, מרור הוא שם תואר פרטי, וגם שם תואר כללי. רב אחא בריה דרבא חיפש אחר אותו ירק שנקרא מרירתא, והוא הירק שנזכר במשנה, וכאן מדובר על ירק אחר שנקרא מרירתא דאגמא - חזרת שגדלה ליד אגם. אלו שני ירקות שונים.

ר' עקיבא איגר (סוכה שם) שאל מה ההווה אמינא לפסול מרירתא דאגמא בגלל שם לוי: "תימא מידי שם עצם כתיב בקרא, והרי אפי' בתמכא וחזרת יוצאין כיון דמרירא, ולמה נגרע מהם מרירותא דאגמא?". נראה לומר שבשם מרור כלולים כל השמות של הירקות המרים, גם כאלו שיש להם שם לוי. ולכן גם בסוגייתנו ציין זאת רש"י. אך בנוגע לאזוב שנלקח במסגרת מצוות פרה אדומה, שם הכוונה למין מסוים שנקרא אזוב. ראה בדברי הראי"ה קוק, שדן כמה פעמים בסוגיית שם לוי במרור ובארבעת המינים, ובדברי רעק"א הללו: שו"ת משפט כהן, סי' יד (עמ' כו-כז, מח); שו"ת דעת כהן, סי' מ (עמ' צה); עץ הדר השלם, אות נג; "שם לוי בדבר הנאמר בתורה", ניצני ארץ, יח, עמ' 121-124.

4 ראשונים חלקו בשאלה אם המרור שמופיע במשנה הוא שם תואר לירק מסוים, או שם תואר כללי. רש"י (ד"ה מרירתא) כתב שזהו "פופרין", משמע שהוא הבין שזה שם תואר לירק מסוים. הריטב"א (לט ע"א) כתב בשם הרא"ה שהמילה מרור במשנה "לשון כלל הוא, כלומר ובמרורים כיוצא באלו שראויים לאכילה קצת, לאפוקי דברים המרים לגמרי דלא חזו לאכילה ולא לשום ברכה. והרי"ט ז"ל כתב דבגמרא משמע דמרור שם פרטי הוא, וכתב שהוא מין חזרת אלא שהוא מדברי".

אומר: אפילו לא אכל אלא פרפרת אחת אפילו לא טבל אלא חזרת אחת... והחזרת והחרוסת" (שם י, ט).

ב. בבלי וירושלמי: חסה - ירק מועדף למצוות מרור?

על אף שכל מין שנכלל בהגדרה "יש לו שרף ופניו מכסיפין" יכול להיאכל כמרור, יש עדיפות למין הראשון הנזכר במשנה - החזרת שהיא החסה. כך נאמר בגמרא (לט ע"א):

רבינא אשכחיה לרב אחא בריה דרבא דהוה מהדר אמרירתא.
 אמר ליה: מה דעתך דמרירין טפי -
 והא חזרת תנן?
 ותנא דבי שמואל: חזרת?
 ואמר רב אושעיא: מצוה בחזרת?
 ואמר רבא: מאי חזרת חסא, דחס רחמנא עילוון?
 ואמר רב שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: למה נמשלו מצריים כמרור, לומר
 לך מה מרור זה שתחילתו רך וסופו קשה, אף מצריים תחילתן רכה וסופן
 קשה?
 אמר ליה: הדרי בי.

רב אחא בריה דרבא חיזר אחר מרירתא (רש"י - פופרץ), הנזכר אחרון במשנה, כדי לאכלו כמרור.⁵ רבינא הניח שהוא מחפש אחר המרירתא, כי בוודאי לדעת רב אחא הוא הירק המר מכולם. על כך הגיב רבינא ואמר שיש לחזר אחר החזרת הנזכרת במשנה, ונימק בכמה נימוקים מדוע חזרת עדיפה על כל המינים האחרים הנזכרים במשנה, או אף על כל המינים האחרים שציינו התנאים והאמוראים: א. החזרת מנויה ראשונה במשנה; ב. כך גם בדברי "תנא דבי שמואל" - ברייתות שהיו בפני שמואל; ג. רב הושעיא אמר שהמצווה העיקרית היא בחזרת - חסא דווקא. דבריו מבוססים על

5 יש להוסיף שבגמרא (קטו ע"א) מסופר: "רב אחא בריה דרבא מהדר אשאר ירקות, לאפוקי נפשיה מפלוגתא". רב אחא היה מחזר לקחת שאר ירקות לטיבול ראשון, כדי שלא לאכול את הירק שהוא יאכל למרור. זאת כדי להימנע ממחלוקת על מה יש לברך את הברכה "על אכילת מרור". משני הסיפורים הללו על רב אחא בריה דרבא יש ללמוד על ההכנות הרבות ומחשבותיו העמוקות לקראת קיום מצוות מרור. מעניין לציין שהביטויים במעשיו של רב אחא בריה דרבא הם: שאר ירקות ומרור, כלשון הקושיה ב"מה נשתנה" (קטז ע"א). ראה גם סוכה לב ע"ב: "רב אחא בריה דרבא מהדר אתרי וחד |הרס ששני עלים יוצאים מעוקץ אחד, ועלה נוסף מעוקץ אחר|, הואיל ונפיק מפומיה דרב כהנא".

דרשת רבא: חסה - שהקב"ה חס עלינו, ועל דרשת רב שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן המדמה את מה שקרה במצרים להליך הצמיחה של המרור. רש"י פירש את הדרשה (ד"ה למה נמשלו כמרור וד"ה תחילה רכה): "דכתיב 'וימררו את חייהם' (שמות א, יד), בתחילה נשתעבדו להן ע"י שכר שהיו שוכרין אותן" (ע"פ סוטה יא ע"ב; שמות רבה א, יא). רבנו פרץ (שם) פירש על פי ירושלמי (ונראה שכונתו למסופר בבמדבר רבה טו, ב; תנחומא בהעלותך יג) שבתחילה פרעה עצמו היה עושה עמהם מלאכה, והיו אומרים להם ראו שהמלך עצמו עושה מלאכה, והם באים ועושים.

שני הנימוקים הראשונים משמעותם היא שיש עדיפות לחזרת כי היא נזכרה ראשונה במשנה. לדברי רב הושעיא אין מדובר על עדיפות בגלל הקדימות במשנה, אלא עיקר המצווה היא חזרת ודבריו מבוססים על שתי דרשות של רבא אביו של רב אחא, ועל דרשה של רב שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן.

מהגמרא (לט ע"א) ניתן להסיק שלוש מסקנות:

- א. במינים הנזכרים במשנה, וכן בכל ירק אחר שהוא מר, יש לו שרף ופניו מכסיפין, ניתן לקים מצות מרור.
- ב. יש עדיפות למרור על פני כל המינים האחרים בשל היותו נמנה ראשון במשנה, ובשל הדרשות.
- ג. לא עצמת המרירות בשעת קיום המצווה בעת האכילה היא הקובעת את עדיפות הירק, אלא הדרשות המסבירות את תוכן מצוות מרור שבתורה. כאמור לעיל, בירושלמי (ב, ה) הובאו הדברים באופן שונה:

משנה. ואלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחזרת, בתמכא ובחרחבינא ובעולשין ובמרור...

גמרא. בחזרת חסין. בעולשין טרוקסימון. ובתמכה גנגידין. בחרחבינה - רבי יוסי בר' בון אמר רבי יוסי: חלי. ובמרור - ירק מר ופניו מכסיפין ויש לו שרף.

התיבון הרי חזרת מתוק? הרי אינו קרוי חזרת אלא מתוק?

ר' חיי' בשם ר' הושעיא: כל עצמן אין הדבר תלוי אלא בחזרת. מה חזרת תחילתה מתוק וסופה מר, כך עשו המצריים לאבותינו במצרים. בתחילה "במיטב הארץ הושב את אביך ואת אחיך" (בראשית מז, ו) ואח"כ "וימררו את חייהם בעבודה קשה בחומר ובלבנים" (שמות א, יד).

ניתן להצביע על שלושה הבדלים בולטים בין הירושלמי לבבלי:

- א. בירושלמי הפירוש של חזרת הוא חסין, בדומה לאמור בבבלי, אך מרור איננו מרריתא כמו בבבלי, אלא ירק מר ופניו מכסיפין ויש לו שרף. בבבלי הגדרה זו שימשה דגם כשם עצם כללי לכל ירק שעומד בהגדרה זו, ולא דווקא בהקשר של ירק מסוים, ואילו בירושלמי מרור שבמשנה הוא תיאור של שם עצם כללי.
- ב. בירושלמי אין דוגמאות נוספות לסוגי מרור אחרים כפי שמופיע בבבלי. הדיון הוא רק סביב חמשת המינים שבמשנה. ייתכן שהסיבה היא ש"מרור" הנזכר במשנה בירושלמי - אין הכוונה לירק מסוים אלא תואר לכל ירק מר שפניו מכסיפין ויש לו שרף.
- ג. בירושלמי אין דיון בשאלת עדיפות החסה - החזרת - על פני המינים האחרים הנזכרים במשנה. הדיון שם הוא אם החסה - החזרת - היא מרה, שהרי חזרת היא ירק מתוק, ואם היא בכלל ראויה למצות מרור. אין הכרח להסביר שמהירושלמי עולה שיש עדיפות לקחת חזרת דווקא למצווה. הדרשה באה להסביר את הדמיון שבין תהליך גידול החסה לבין תהליך השעבוד במצרים, ומבחינה זו דומה דווקא החסה יותר מכל מין אחר, למרות היותה מתוקה בתחילת צמיחתה.
- מסוגיית הירושלמי נוכל להסיק שלוש מסקנות, אשר אינן תואמות בכול לאמור בסוגיית הבבלי:
- א. רק חמשת המינים המוזכרים במשנה ראויים למצוות מרור.
- ב. אין כל עדיפות מיוחדת לחזרת - החסה - על פני כל המינים האחרים, על אף הדמיון הבולט שבין תהליך גידול החסה לתהליך השעבוד.
- ג. לא עצמת המרירות בשעת קיום המצווה בעת האכילה היא הקובעת אם הירק ראוי למרור, אלא הדרשות המסבירות את תוכן מצוות מרור שבתורה. מסקנה ג' שבבבלי ובירושלמי מלמדת, על אף השוני בין הדרשות - רך וקשה, מתוק ומר - שאין הכרח שבשעת אכילת מרור נרגיש טעם מריר בפה, אלא טעם של ירק הנקרא מרור, ובשלב זה או אחר של הגידול ניתן גם להרגיש בטעמו המריר. מסקנה זו זהה בשני התלמודים, אם כי הגיעו אליה בדרכים שונות, בבבלי - בשל הדיון בשאלת עדיפות החסה על המינים האחרים, ובירושלמי - בעקבות הדיון אם החסה ראויה בכלל למרור. גם תוכן הדרשות שונה. בבבלי מתוארים שלבי הגידול של החסה מבחינה חיצונית, ובירושלמי מתואר אופן הגידול מבחינת הטעם, שזו בחינה איכותית.

ב. רמב"ם: חמישה מיני מרור, ואין עדיפות לחסה

הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, יג) כתב כך:

מרורים האמורים בתורה הן: החזרת והעולשין, והתמכה, והחרחבינה והמרור. כל אחד מחמשת מיני ירק אילו נקרא מרור. ואם אכל מאחד מהן או מחמשתן כזית - יצא.

סדר הירקות ברמב"ם שונה מנוסח המשנה בירושלמי ובבבלי. כמו כן הרמב"ם הדגיש פעמיים שיש חמישה מיני ירקות שנקראים מרור. הירק האחרון שנזכר במשנה "מרור" הוא שם תואר פרטי. מכאן שמרור יכול להיות שם תואר פרטי וגם שם תואר כללי.

גם בפירוש המשנה בפסחים כתב הרמב"ם: "זה שאמר ה' מרורים, נופל על אלו שמנה". הרמב"ם שם זיהה את מיני הירקות שנזכרו במשנה, ועל המרור כתב: "מין חזרת מדברית מר מאד". גם כאן הדגיש הרמב"ם שמרורים הכוונה חמישה מינים, והמרור הוא שם תואר פרטי וכללי.

הרמב"ם לא כתב שיש עדיפות או מצווה לאכול חזרת דווקא. על כך שאל הבית יוסף (טור או"ח סי' תעג):

אמר ר' הושעיא מצוה בחזרת. ולא ידעתי למה השמיטו הרמב"ם. אולי שהוא מפרש מצוה נמי בחזרת, אע"פ שהיא מתוקה ואין בה מרירות.⁶

6 בשולחן ערוך (או"ח סימן' תעג, ב) פסק כדברי הטור: "ועיקר המצוה בחזרת. ואם אין לו חזרת, יחזור אחר ראשון ראשון, כפי הסדר שהם שנויים". מה שכתב הרב יוסף קארו בבית יוסף, היה על מנת להסביר את הרמב"ם. הפרי חדש (שו"ע שם) השיג על הבית יוסף וסבר שמפשט הגמרא משמע שהכול מודים שיש עדיפות לחזרת. לפיו: "על כרחך כדפריש רש"י [שם ד"ה] והא אנן רישא דכולהו חזרת תנן, כלומר דאע"ג דאינך לית להו סדר, מכל מקום חזרת מדאקדמיה ברישא בין במתניתין בין בתוספתא דבי שמואל משמע דהיא קדמא לכולהו, וניחא בהכי מאי דקשה לכאורה יהודה ועוד לקרא, דבתר דחזרת תנן במתניתין אמאי איצטריך לאתויי תו ותנא דבי שמואל חזרת, אלא משמע כדאמרן דמדתנא דבי שמואל אפיך אינך דתנא במתניתין וחזרת איהו נמי אקדמיה ברישא, משמע דסבירא להו דחזרת עדיפא מכולהו, ומשום דאיכא למדחי דאכתי אף דחזרת לית לה קדימה ותנא דבי שמואל חדא מינייהו נקט ברישא, להכי אייתי ואמר רב אושעיה מצוה בחזרת, דהשתא משמע ודאי דבעי דעיקר המצוה בחזרת, והכי משמע מהא דאמרינן בפרק ערבי פסחים [קיד, ב] היכא דליכא אלא חסא מאי, וכן עיקר". אכן גם בהמשך נזכר כמה פעמים שהמרור המועדף הוא חזרת - חסה (קיד ע"א - קטו ע"א), וכך גם בירושלמי (פסחים ב, ה; ח, א; י, ג; קידושין א, ז). אך נראה להשיב שגם בגמרא הובאו דברי בר קפרא ודברי רב יהודה שלא ציינו את החזרת ראשונה. כאמור לקמן, יש לרמב"ם סיבות נוספות מדוע לא לכתוב שחזרת עדיפה.

אמנם בהגהות מיימוניות (רמב"ם שם אות כ) ציין שיש עדיפות לחזרת, ואם אין לו - יחזר אחר עולשין, וכל המוקדם במשנה מוקדם באכילה, אך הרמב"ם עצמו לא כתב זאת.

נראה להסביר שהרמב"ם פסק באופן עקרוני כמו הירושלמי, שם לא צוין שיש עדיפות לחזרת על המינים האחרים, וכן לא מוזכרים שם מינים אחרים מלבד אלו המנויים במשנה. נראה לומר עוד שהרמב"ם הדגיש שחמשת מיני ירק אלו נקראים מרור, ולא כתב שלחמשת מיני ירק אלו יש טעם מרור, וכוונתו להדגיש שאין צורך לאכול דבר מר וכמובן לא את המריר ביותר, אם כי יש במינים אלו מרירות מסוימת, שהרי אלמלי כן לא היו נקראים מרור.⁷

על פי הנחה זו שהרמב"ם פסק כירושלמי, אין צורך להסביר כמו שכתב הרב יוסף קאפח (על הרמב"ם שם) שדברי אחרים בבבלי (לט ע"א) האומרים שמרור הוא כל ירק שיש לו שרף ופניו מכסיפין, באו להגדיר רק את המינים שמוזכרים במשנה, וזו הגדרה בתוך הגדרה, סימן בתוך סימן, הכר בתוך הכר, רק לאותם חמישה מינים בלבד. כאמור, הרמב"ם פסק כירושלמי.

ייתכן עוד שהרמב"ם התבסס על דברי המכילתא דרשב"י (שמות יב, ח):

"על מצות ומרורים" - ריבה כאן מרורים הרבה: החזרת, העולשין התמכה החרחבינא והמרור.

זו המסורת בנוגע למיני הירקות שהתורה ציוותה לאכול. זו רשימת המינים, ואין לקחת למרור את מיני הירקות הנוספים שהציעו תנאים ואמוראים. ראשונים אחרים יסבירו שאלו רק דוגמאות אך לא רשימה סגורה. ייתכן עוד שדברי המכילתא: "ריבה כאן מרורים הרבה", שימשו מקור לפתיחת ההלכה ברמב"ם: "מרורים האמורים בתורה הן", שהיא פתיחה שונה מהמשנה: "אילו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובה בפסח".

ייתכן להסביר עוד שהרמב"ם הסתייע גם מהכתוב בבבלי, אלא שהוא למד אחרת את האמור שם. רבינא ציין בפני רב אחא בריה דרבא את דברי רב הושעיא שאמר שמצווה בחזרת - חסה, ורש"י שם פירש שרב הושעיא התבסס על דרשה של רבא,

7 עניין זה שלפי הרמב"ם חובה לאכול מין מרור, ולא טעם מרור, כתב גם הרי"ב זולטי (משנת יעבץ, אור"ח סי' יז), אם כי הגיע להבנה זו ברמב"ם מכיוון אחר. הרב חנוך זונדל גרוסברג (נעם, יג, עמ' קפז) דקדק כך גם מלשון הרמב"ם בהל' חמץ ומצה ח, ח, שכתב שיש לטבול את המרור בחרוסת אך "לא ישהה אותו בחרוסת שמא יבטל טעמו". מכך שהרמב"ם כתב שלא יבטל טעמו ולא כתב טעם מרור כנוסח הגמרא בפסחים קטו ע"ב: "מבטל ליה למרוריה", משמע שלרמב"ם צריך להרגיש את טעם הירק שהוא אוכל ולא את מרירותו.

אביו של רב אחא: "חסא - דחס רחמנא עילוון", ועל דרשה של רב שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן: "למה נמשלו המצרים למרור?...". אך דרשת ר' יונתן היא ראייה לסתור. דרשתו היא שהמרור דווקא דומה למצרים, ולכאורה הדרשה מחזקת את רב אחא שטרך לחפש מרור דווקא.⁸

נראה להציע שהרמב"ם פירש כך את הגמרא. רבינא הוא שהניח שרב אחא בריה דרבא מחפש אחר מרירתא בהנחה שהוא ירק מר יותר מאחרים, ועל כן אמר לו שיש עדיפות לחזרת שנזכרה ראשונה במשנה, וכן שרב הושעיא אמר שזו מצווה בחזרת - בחסה, דהיינו שיש לחזור אחר חזרת, וציין את דרשת רבא, אביו של רב אחא, שהקב"ה חס על ישראל.

על כך השיב רב אחא, אם העניין הוא בשל דרשה, אזי יש גם דרשה על ירק המרור, דרשתו של רב שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן: "למה נמשלו מצריים כמרור?...". "ואמר רב שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן", אלו דברי רב אחא. בכך הוא גם הסביר שהחיפוש שלו אחר ירק המרור, הוא לא בשל העובדה שהוא "מרירתא טפיה" כפי שהניח רבינא, אלא בשל הדרשה בעקבות שמו של הירק שמסבירה את מה שהיה במצרים. אמנם יש להודות, שמבחינת מבנה הגמרא אכן נראה ש"אמר רב שמואל בר נחמני..." אלו דברי רבינא, אך לפי תוכן הדברים נראה להסביר שרב אחא בריה דרבא הוא שאמר זאת.

"אמר ליה הדרי בי" - זהו רבינא שאמר לרב אחא שהוא חזר בו מדבריו. אמנם נראה שירק "מרור" הוא אכן ירק מר יותר מכל האחרים, וכפי שכתב הרמב"ם בפירושו המשנה: "מין חזרת מדברית מר מאד", תכונה שהוא לא כתב על מיני הירקות האחרים, אך כאמור לא זו הסיבה שרב אחא בריה דרבא חיפש אחריו. אם

8 שאלה זו שאל גם הרב נחום רבינוביץ, יד פשוטה שם, ותשובתו היא שרבינא אמר לרב אחא "שאינן שום עדיפות 'דמרירין טפיה', שהרי במשנתנו וגם בברייתא שנו חזרת סתם, אע"פ שחזרת רכה נקראת גם מתוק כמבואר בירושלמי וגם בה מקיים המצווה. אף שקרויה 'מתוק' נקראת גם 'חסה' וזה רמז דחס רחמנא עילוון. ולמדנו שעיקר הטעם למה חזרת ראויה למצווה הוא בגלל שתחילתו רך וטופו קשה, וכך באמת היה במצרים. ולפי הבבלי דבר זה אמור בכל מין הכשר למרור. אמר לו רב אחא שמעתה חזר בו ממה שחשב שצריך לאכלו דוקא כשהוא מר כי כשר הוא גם בתחילה כשהוא מתוק. נמצא שבאמת אין שום עדיפות לחזרת על שאר המינים אלא כולם הם בעלי תכונה זאת ולפיכך מנאם התנא במשנתנו, אבל מינים אחרים אין להם תכונה זו, אף על פי שגם הם מרים, ואינם כשרים למצווה. לפיכך מנה רבינו רק המינים הללו ולא השאר שדנו עליהם בגמרא". אך בכל זאת אי אפשר להתעלם מכך שדרשת ר' יונתן היא על מרור ולא על חזרת.

נכונים דברינו, ייתכן שזו הסיבה שבגינה לא כתב הרמב"ם שיש עדיפות לחזרת על פני המינים האחרים.⁹

הרמב"ם נצמד למינים שנמנו במשנה בעקבות דברי המכילתא והירושלמי, מפני שרק הם מתאימים להגדרה הכללית של המרור, תחילתו מתוק וסופו מר, או תחילתו רך וסופו קשה, ולא רצו להרחיב זאת למינים נוספים אחרים שהמאפיין שלהם הוא המרירות בלבד, ואין הם תואמים לדרשות המסבירות את תוכן מצוות מרור. מכאן שאין עיקר כוונת מצוות אכילת מרור, שגם אנחנו נחוש מידת מה של צער וכאב פיזי כהזדהות עם השעבוד, אלא שנעמיק בתוכן הדרשות ונבין את תהליך השעבוד במצרים. היה מתוק ובסופו מר, רך וסופו קשה. ובשיא השעבוד התהפך הגלגל, ולבסוף באה הגאולה.

ג. עדיפות לאכול חסה כמרור, גם אם איננה מרה

הבנתנו את הבבלי והירושלמי וכן את הרי"ף והרמב"ם, שונה ממה שהבין והסיק להלכה החזון איש. ואלה דבריו (או"ח סי' קכד):

מאי דעתך דמרירין טפי - מבואר דעיקר המצווה להטעים מרירתא, ולפיכך מן המובחר שיהא מרירא טפי. ואמר לקמן (פסחים לט ע"ב) "כללו של דבר כל שיש בו טעם מרור יוצאין בו וכל שאין בו טעם מרור אין יוצאין בו". ולקמן (פסחים קטו ע"ב) "לא נשהי איניש מרור בחרוסת... ובעינן טעם מרור וליכא". ושם: "בלע מרור לא יצא", ויש גורסין "יצא" משום דטעים טעם מרור גם בבליעה. אבל בלע מצה ומרור לא יצא, ופריש רש"י משום דלא טעים טעם מרור.

ויש לעיין דאמר בירושלמי בסוגין (פסחים ב, ה): "התיבון, הרי חזרת מתוק, הרי אינו קרוי חזרת אלא מתוק? ר' חייא בשם ר' הושעיא: כל עצמן אין הדבר תלוי אלא בחזרת. מה חזרת תחילתה מתוק וסופה מר", ומשמע לכאורה דיוצאין בחזרת שלקטה בעודה מתוק משום שסופה מר. [1] וקשה דאם כן בחזרת הדין נותן דמותר לשהויי בחרוסת ויוצאין בה בבלע מצה ומרור ויוצאין בה בכבושין? [2] ועוד מנא ליה דיוצאין בה במתוק, הלא

9 הרי"ף (יא ע"ב מדפי הרי"ף) הזכיר רק את חמשת מיני הירקות שמופיעים במשנה ואת הזיהוי שלהם, וכן את הסיפור עם רבינא ורב אחא בר רבא. באופן פשוט, ההסבר לפי הרי"ף הוא שיש לאכול כמרור את חמשת המינים שנוכרו במשנה ומצווה לאכול חזרת דווקא. אך אם הרי"ף הסביר את המעשה עם רבינא ורב אחא בריה דרבא כפי שהצענו, אזי יוצא שגם לפי הרי"ף אין עדיפות לחזרת על פני המינים האחרים.

מדיוצאין בשאר ירקות שתחילתן מר, חזינן דעיקר המצווה לזכר המרירות אע"ג שאין בהן זכר של תחילתן מתוק? [3] ומנא ליה לצאת במתוק, והרי התורה אמרה "על מרורים יאכלוהו" (שמות יב, ח)? [4] ועוד מנא ליה בגמרא לפרש משנתנו דיוצאין בחזרת בעודו מתוק? [5] ועוד דרב אחא בריה דרבא דלא ידע טעם דחזרת - איך ניחא ליה דינא דחזרת, ועל כן היה סבור דאין יוצאין בתחילתו, ואין סברא שלא ידע עיקר הדין דיוצאין במתוק? ולכן נראה דגם בירושלמי סבור שאין יוצאין בחזרת עד שיפול בו המרירות. אלא דקשיא ליה כיון שנגמר פריו ועדין אינו מרור ואין יוצאין בו, הוי לן למעוטי שאינו בכלל מרורים דקרא וצריך לאכול דבר שמתחילתו ועד סופו מר, וזה מרמז טפי על מרירות השיעבוד, ומשני דאדרבה במה שתחילתו מתוק וסופו מר נזכר טפי שיעבוד מצרים ולעולם אין יוצאין בו אלא בשכבר נפלה בו המרירות. והא דאמר "הרי אינו קרוי חזרת אלא מתוק" אפשר דרצה לומר דעיקר שימוש החזרת הוא קודם שהומרר וחזרת שנקרא בפיות בני אדם ושמשמשין בו הוא המתוק, ולפיכך מסתבר שאינו בכלל מרורים דקרא.

לפי החזון איש, מרב אחא בריה דרבא יש ללמוד שיש לחזר אחר הירק המר ביותר, והוא המובחר, וזהו הכלל הנאמר שם שכל דבר מר, זהו מרור. לפיו, זו גם הסיבה שבגמרא (קטו ע"ב) נאמר שמי שבלע מצה ומרור לא יצא, ורש"י מפרש שהסיבה היא שבאופן זה לא טעם הבולע את טעם המרור. החזו"א הקשה על הירושלמי, שאם אפשר לקחת חזרת מתוקה, אם כן מדוע בלע מצה ומרור לא יצא, הרי ממילא אין לחזרת טעם מרור? ומלבד זה, מניין שיהיה ניתן לצאת בה ידי חובה, הלא בתורה נאמר מרורים? על כן הוא מפרש שהשאלה בירושלמי הייתה מניין שיהיה מותר לאכול דבר שאיננו מרור מתחילתו ועד סוף גידולו, והתשובה הייתה שאדרבה, בזה שתחילתו מר וסופו מתוק, כך נזכר שיעבוד מצרים יותר, אך ברור הוא שיוצאים בו ידי חובה רק כשאוכלים אותו כשהוא מר.

על דברי החזון איש ניתן להשיב שבסופו של דבר רב אחא חזר בו, וגם לפיו אין צורך לחפש אחר המר ביותר. הכלל האמור בבבלי בא להגדיר את כלל המינים המרים, אך אין להסיק מכאן שיש לאוכלם דווקא בזמן שהם מרים ביותר. יש לאכול ממיני הירקות שנזכרו במשנה ובגמרא, שיש להם פוטנציאל להיות מרים ואף מרים מאוד, אך אין חובה לאוכלם דווקא כשהם מרים ביותר.

אין גם כל קושיה מהדין "בלע מצה ומרור - לא יצא" כי לא טעם טעם מרור, מאחר ששם הכוונה שהוא לא הרגיש כלל בטעם הירק שאכל, ובלי שום קשר לחזק המרירות שבו. כמו כן, מסקנת החזו"א שגם על פי הירושלמי אין יוצאים בו אלא

בשכבר יפול בו המרירות', אינה מוכרחת כלל, ואינה כתובה שם, ולפיו העיקר חסר מן הספר. לדברינו, מסקנת הירושלמי הפוכה.

מסוגייתנו שנאמר בה שיש לטבל את המרור בחרוסת, ניתן ללמוד שאין חובה לאכול את הירק בעת שהוא מר ביותר. הטיבול נועד להחליש את המרירות, וכאמור "בעינין טעם מרור" במובן זה שהאוכל ידע וירגיש שהוא אוכל ירק ממיני המרור, אך אינו חייב לאוכלו בעת שהוא מר ביותר. החזון איש סיים את דבריו וכתב:

והנה החכם צבי סימן קיט כתב דהוא סאלטא בלע"ז וצריך להיזהר שלא לצאת בו עד שיתמרר ובסופו הוא מר כלענה כמו שכתב החכם צבי שם, וצריך ליקח קודם שיתמרר כל כך.

זו תשובתו של החכם צבי:

לזכות את הרבים בענין מצות אכילת מרור ראיתי כי טוב להודיע שהחזרת השנוי במשנתנו ובלשון חכמים 'חסא' שמצוה לחזור עליו כי הוא הראש וראשון השנוי במשנתנו, הוא הירק הנקרא בלשון אשכנז סאלא"ט ובלשון ספרד סאלאט"א. ושם העצם שלו הוא 'לטוגא' בכל הלשונות ששמעתי בתורגמא ואיטליא ואשכנז וספרד ופורטוגאל ובספרי הרפואות והטבע, וקורין אותו לאטוגא סאלאט ואין בו שום ספק ופקפוק בעולם, ויש לו הסימנים האמורים בגמ': שרף ופניו מכסיפין ותחלתו רך וסופו קשה ותחלתו מתוק וסופו מר כלענה. ומפני שבארצות אשכנז ופולוניה שהן קרות אינו מצוי בזמן הפסח, לא הורגלו לקחתו לחובת מצות מרור, או מפני שלא היו בקיאים בטיב פתרון שמות הירקות כאנשי ארצות הקרובות לארץ ישראל ובכל לא ידעו מה הוא, ולקחו הקרי"ן שהוא תמכא לפי דברי מקצת חכמים ונפק מיניה חורבא, כי הן רבים עתה עם הארץ שאינם אוכלין אפי' כחצי זית מחמת חורפיה, ושהוא מזיק באכילתו חי ומבטלים מצות מרור, ואף החרדים אל דבר ה' ואוכלים כזית מהקרי"ן מסתכנים בו. כי באמת במקום שחזרת שהוא האלטיגא סלאט שכיח כמו בערי אמשטרדם והמבורג ושאר ערי אשכנז אף שהוא עודנו קטן מאוד, קורא אני על הקרי"ן סכנה ואין בו מצוה, וכל אשר נגע אלקים בלבו יקיים מצוה כתיקנה ויקנה האלטיגא סאלאט לשם מצות מרור אף אם הוא ביוקר. והירק שקורין בהמבורג אינדיין ובאמשטרדם אנדייבי - הוא עולשין השנוי במשנתנו וגם בו יוצאין ידי חובת מצות מרור אם אין לאטוגא סאלאט מצוי.

אכן, כשמשאירים את החסה זמן רב באדמה, העלים מתרבים והקלחים נעשים מרים. אך החכם צבי לא כתב שיאכלו את החסה כשהיא מרה, רק כתב שלחסה יש את התכונה הנדרשת שבתחילה היא מתוקה ובסוף מרה.¹⁰

החכם צבי ציין גם שיש האוכלים את החריין כמרור, אך מאחר שהירק הזה חריף מאוד, אין אוכלים ממנו אפילו חצי כזית. יש להוסיף שאכן בארצות אירופה לקחו את שורש החריין שאותו היו מגדלים בימות הקיץ ושומרים עד פסח מכוסה עמוק בתוך האדמה. עשו זאת כי בתקופה שלפני פסח עדיין קר מאוד באירופה, ועל מנת לגדל חסה נדרש מזג אוויר חם (או בחממה כפי שמקובל כיום). אלא שנוסף על כך שלא ניתן לאכול כזית כנדרש, החריין הוא חריף ולא מר!!! מה שנדרש הוא לאכול ירק מר ולא ירק חריף ולא ירק חמוץ. יש הבחנה ברורה בין שלושת הטעמים: מר, חריף, חמוץ. כאמור, לקחו זאת, כי לא היה להם ירק מר.

החכם צבי ציין שכדי לפתור את בעיית החריפות של החריין, יש שמפוררים אותו.¹¹ גם פעולה זו מלמדת על כך שאין חובה לאכול את הירק בעת שהוא מר מאוד, אם כי כאמור החריין חריף ולא מר. אמנם יש לציין שגם לאחר שמפוררים את החריין הוא עדיין חריף מאוד, וקשה מאוד לאכול שיעור כזית כנדרש.¹² הרב יהודה

10 בכך תשובה על הערת רידב"ז (ירושלמי ברכות ו, א): "צ"ע על התשו' חכם צבי ז"ל סי' קיט שמכשיר הירק הנקרא סאלאטא על מצות מרור משום דיש לו סימנא דאיתא בגמ' תחילתו רך וסופו קשה. הא הסאלאטא אין בהם שום טעם מרירות ואפילו מרור כשנתבטל הטעם מרירות לא יצא בו ידי חובה. ואולי בהאמבורג ובערי אשכנז שהזכיר החכם צבי ז"ל יש בו טעם מרור וצ"ע". כאמור אין צורך שהחסה תהיה מרה. מספיק שיש לה פוטנציאל להיות מרה.

11 כך למשל כתב הרב שלמה גאנצפריד (קיצור שולחן ערוך סימן קיח סעיף ג): "לצורך מרור נוהגין ליקח תמכא, וכיון שהוא חריף מאד יכולין לפררו במגרדת רק שיוהרו שלא יפוג לגמרי, ויש לפררו כשבאין מבית הכנסת (ועיין לעיל סימן צ"ח סעיף ג' שצריכין לפררו על ידי שינוי) ובשבת אסורין לפררו, אלא שצריכין לפררו קודם הלילה ויכסהו עד הלילה, אבל יותר טוב לקחת חזרת שהיא חסה ונוח לאכול, ונקרא מרור לפי שכששוהה בקרקע נעשה הקלח מר". כך כתבו גם פוסקים נוספים. הרב יצחק אבא ליכטנשטיין (הגדה של פסח - שיח הגרי"ד, עמ' עד) כתב שר' חיים מבריסק היה מורה לאנשי ביתו לפורר את המרור, ואין זה סותר את העניין "דבעינן טעם מרור וליכא", כי זה נאמר רק אם בלע מרור ולא הרגיש כלל בטעמו, אבל אם אכל מרור ורק פגה חלק ממרירותו, כיוון שטעם טעם מרור - יצא. גם הראי"ה קוק, שו"ת אורח משפט סימן ככד, הציע זאת. ראה בספרי: "דרכיה דרכי נעם - נימוק להפגת מרירות המרור על פי הראי"ה קוק", זמני יהודה וישראל, עמ' 317-324.

12 בגמרא (סוכה יג ע"ב) נזכר שיש מינים של ירקות שנלקחים למצוות מרור, ורש"י שם (ד"ה ירקות) כתב: "דלאו מאכל אדם נינהו". תוס' (שם ד"ה ירקות) הקשו שהדבר לא ייתכן שהרי אוכלים ירקות אלו, ולכן הציעו לשנות את הגרסה: "דמאכל אדם נינהו". הפני יהושע (שם) כתב שכוונת רש"י היא שאין צורך שהירקות המרים יהיו ראויים לאכילה בפני עצמם, אלא ע"י טיבול ופרפרת ודברים אחרים". ראה שם בערוך לנר שהקשה שהמצווה לאכול מרור היא בלי פרפרת.

אסאד (שו"ת יהודה יעלה, א, או"ח סימן קלט) ציין אף הוא לדברי החכם צבי, ושכך נהגו אבותיו, אך בשל החשש לתולעים כתב שיש להעדיף את החרייץ: "וכן אנחנו נוהגים אף שאבותינו לא עשו כן חובה עלינו לעשות כדין ולא לחוש למנהג הקדמונים בזה הענין".

כיום השוקים מוצפים בערב הפסח בחסה ללא תולעים, והרוכשם יכול לקיים את המצווה בשלמותה וכדינה, וגם לחזק בזה את ידי החקלאים המיישבים את ארץ ישראל.¹³

ניתן להסביר שכוונת רש"י לומר שאלו מאכלים שבני אדם אינם אוכלים אותם לעיתים קרובות, כי אכן מר לאוכלם. אך אין הכוונה שלא ניתן כלל לאוכלם. ראה בשו"ע או"ח סי' תעג, ה ובביאור הלכה בנוגע לאכילת לענה כמרור. הלענה היא אכן ירק שלא ניתן לאוכלו.

13 בעניין זה האריך הרב עובדיה יוסף (חזון עובדיה, חלק ראשון כרך ב סי' לה; שו"ת יחיה דעת א סי' יח) והביא שם מקורות רבים הדוחים את דברי החזו"א הללו, ולפיו יש לקחת חסה למרור, וכדבריו בחזון עובדיה שם עמ' תרנו: "אין שום ספק כלל שהחסה הנפוצה במדינתנו היא החזרת, אע"פ שהיא מתוקה ובודאי שאין לפקפק בה כלל, ומצוה מן המובחר לצאת בה ידי חובת מרור".